De laatste wildernis

Robert Macfarlane

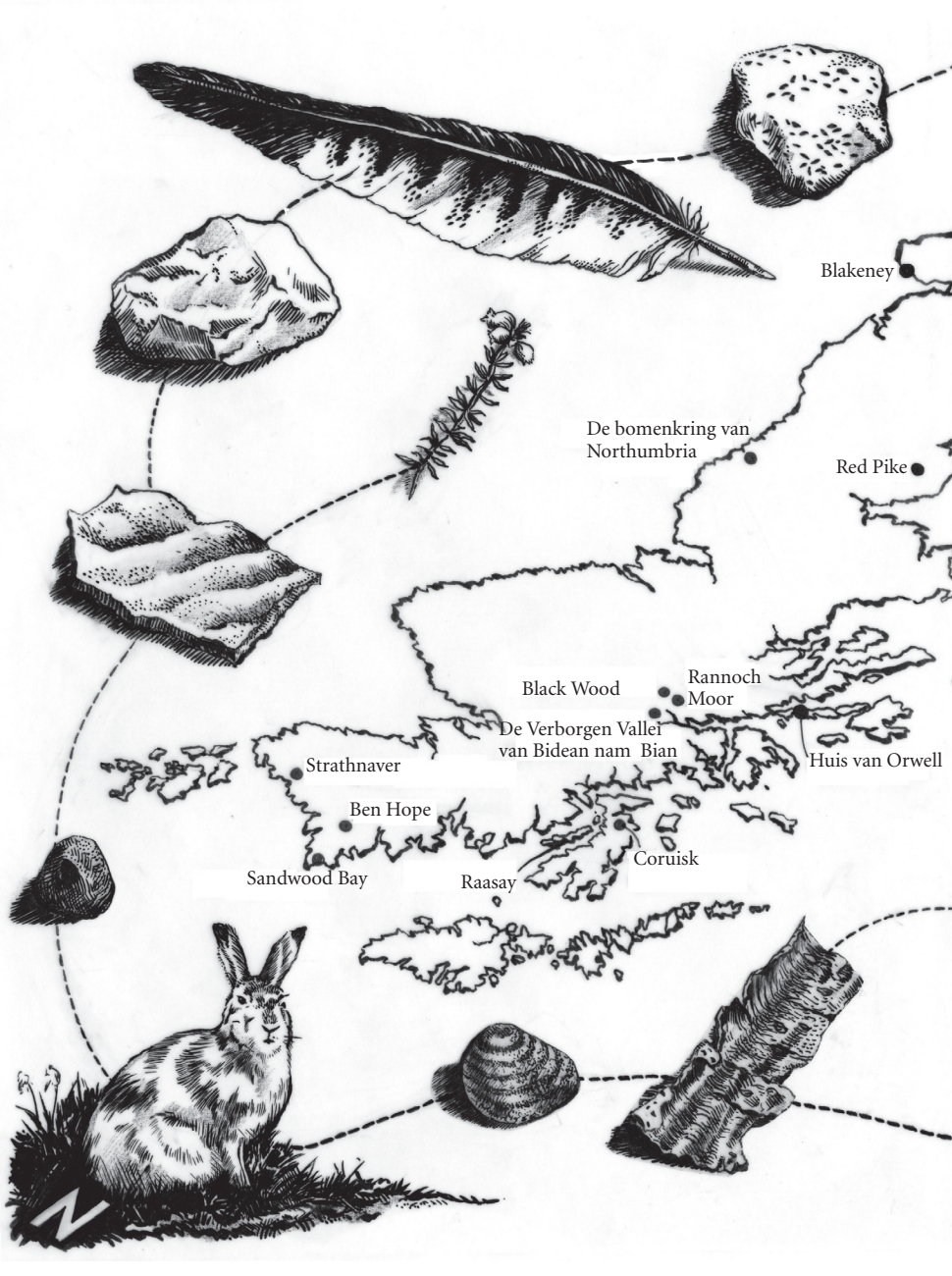
Vertaling Nico Groen



2012
De Bezige Bij
Amsterdam

Ik ging alleen even een ommetje maken, maar besloot uiteindelijk tot zonsondergang buiten te blijven, want naar buiten gaan, zo ontdekte ik, was in feite naar binnen gaan.

John Muir


Blakeney
De bomenkring van Northumbria
Red Pike
Black Wood
Rannoch Moor
De Verborgen Vallei van Bidean nam Bian
Huis van Orwell
Strathnaver
Ben Hope
Coruisk
Sandwood Bay
Raasay
N


Orford Ness
Dengie
Walnut Tree Farm
Het beukenbos
De holle weg
De rotssculptuur van de sneeuwhazen
Ynys Enlli
De Burren
Bin Chuanna

1

Beukenbos



De wind wakkerde aan en dus ging ik naar het bos. Het ligt ten zuiden van de stad, op anderhalve kilometer van mijn huis: een klein, naamloos stuk beukenbos, dat een lage heuvel bekroont. Ik ging er te voet heen, eerst door straten die me naar de rand van de stad leidden, vervolgens over paden langs akkers, tussen meidoorn- en hazelaarhagen door.

Er kibbelden roeken in de lucht boven de bomen. De hemel was van een helder, koel blauw, dat aan de rand vervaagde tot de kleur van melk. Al van een paar honderd meter hoorde ik het geluid van het bos in de wind: een zacht gebulder als van de zee. Het was het immense, meerstemmige geluid van wrijving – blad knistert tegen blad, tak tikt tegen tak.

Ik betrad het bos via de zuidhoek. Er begon van alles uit het bewegende bladerdak te vallen: takjes en beukennootjes tikkelden neer op de koperkleurige laag bladeren. Zonlicht viel in uitbundige banen op de grond. Ik liep door het bos omhoog en bereikte halverwege de noordelijke rand mijn boom: een grote beuk met grijze schors, met wijd uitstaande takken waar je gemakkelijk in kunt klimmen.

Ik was al vele keren eerder de boom in geklommen en was vertrouwd geraakt met al zijn merktekens. Onder aan de stam is de schors rondom uitgezakt en geplooid, waardoor hij lijkt op de huid van een olifantspoot. Op zo'n drie meter hoogte kromt een tak scherp naar zichzelf terug; daarboven staat de letter 'н', die jaren geleden met een mes in de stam is gekerfd en opgezwollen is doordat de boom is gegroeid; nóg hoger bevindt zich de geheelde stomp van een verdwenen tak.

Tien meter hoog, vlak onder de top van de beuk, waar de schors zachter en zilvergrijs is, bereikte ik wat ik het observatorium was gaan noemen: een gevorkte zijtak net onder een kromming in de stam. Ik had ontdekt dat ik daar lekker kon zitten als ik met mijn rug tegen de stam steunde en mijn voeten op de tanden van de vork zette. Als ik me een paar minuten stilhield, liepen er soms wandelaars onder me door zonder me op te merken. Mensen zijn er meestal niet op bedacht iemand in een boom te zien zitten. Als ik nog langer stil bleef zitten, keerden de vogels terug. Vogels zijn er meestal ook niet op bedacht iemand in een boom te zien zitten. Merels maakten kabaal in op de grond gevallen bladeren; winterkoninkjes snorden zo snel van twijg naar twijg dat het leek alsof ze zich door middel van telekinese verplaatsten; één keer waagde een patrijs zich angstvallig uit zijn schuilplaats.

Ik zette me schrap in het observatorium. Door mijn gewicht en mijn bewegingen was de boom gaan zwaaien, en de wind verhevigde het wiegen, zodat de top van de beuk algauw krakend heen en weer ging en bogen beschreef van zo'n vijf tot tien graden. Die dag was het geen observatorium, eerder een kraaiennest in de top van de mast op een deinende zee.

Vanaf die hoogte lag het land als een kaart onder me uitgevouwen. Her en der lagen nog meer stukken bos, en van sommige kende ik de namen: Mag's Hill Wood, Nine Wells Wood, Wormwood. In het westen lag achter ribfluwelen velden een hoofdweg, waar het een komen en gaan van auto's was. Pal naar het noorden lag het ziekenhuis; de toren van de verbrandingsoven reikte veel hoger dan mijn boom boven op de heuvel. Een Hercules-vliegtuig met brede borst daalde naar het vliegveld aan de rand van de stad. Boven een wegberm in het oosten zag ik een torenvalk tegen de wind in vliegen, zijn veren trillend van de inspanning en zijn staartveren uitgespreid als een hand kaarten.

Ongeveer drie jaar eerder was ik begonnen in bomen te klim-

men. Of eigenlijk was ik er opnieuw mee begonnen, want ik had op een school gezeten met een bos als speelplein. We hadden de verschillende bomen beklommen en namen gegeven (Schorpioen, De Grote Eik, Pegasus) en er territoriale conflicten om uitgevochten met omslachtige regels en eden van trouw. Mijn vader had voor mijn broer en mij een boomhut in onze tuin gebouwd, die we jarenlang met succes tegen piratenaanvallen verdedigden. Toen ik eind twintig was, was ik opnieuw in bomen gaan klimmen. Gewoon voor de lol, zonder touw en zonder gevaar.

Gaandeweg had ik geleerd onderscheid te maken tussen soorten bomen. Ik hield van de soepele veerkracht van de zilverberk, de els en de jonge kersenboom. Ik meed dennen – broze takken, harde schors – en platanen. En ik ontdekte dat de paardenkastanje, met zijn onderstam zonder takken en zijn stekelige vruchten, maar ook met zijn geweldige kroon, een bomenklimmer zowel voor een probleem stelde als een stimulans bood.

Ik verdiepte me in de literatuur over bomen klimmen, die niet erg uitgebreid was, maar bijzonder opwindend. John Muir was tijdens een storm in Californië in een ruim dertig meter hoge douglasspar geklauterd en had over een bos uitgekeken 'dat volledig werd opgestookt tot een aanhoudende zee van wit zonnevuur!' Italo Calvino had de magische roman *De baron in de bomen* geschreven, waarin Cosimo, de jonge held, in een vlaag van jeugdige overmoed in een boom op het beboste landgoed van zijn vader klimt en zweert nooit meer één voet op de grond te zetten. Hij houdt zich aan zijn onbezonnen woord, gaat uiteindelijk in het gebladerte wonen, verenigt zich er zelfs met zijn geliefde en legt er kilometers af tussen olijfbomen, kersenbomen, olmen en steeneiken. En je had de jongens uit B.B.'s *Brendon Chase*, die liever verwilderen in een Engels bos dan terugkeren naar kostschool en die in een grove den naar het met beukenbladeren gevoerde nest van een wespendief klimmen. En natuurlijk had je het duo Winnie de Poeh en Christopher Robin. Poeh die

aan zijn hemelsblauwe ballon naar het bijennest boven in de eik zweeft om een klauwtje honing te verschalken, en Christopher die met zijn proppenschieter klaarstaat om Poehs ballon naar beneden te halen als de honing eenmaal is bemachtigd.

Ik kreeg ook bewondering voor enkele belangrijke hedendaagse beoefenaren van het boomklimmen, vooral de wetenschappers die de sequoia's uit Californië en Oregon bestuderen. De reuzensequoia, *Sequoia sempervirens*, kan meer dan honderd meter hoog worden. Het grootste deel van een volwassen exemplaar bestaat uit een stam waar nagenoeg geen takken aan zitten, met daarboven een enorme, samengestelde kroon. Die onderzoekers hebben bijzondere klimtechnieken ontwikkeld. Ze gebruiken een pijl-en-boog om een hulptouw over een stevige tak in de top te schieten. Met behulp van dat touw hijsen ze een klimtouw omhoog en zekeren het. Zitten ze eenmaal in de kroon, dan bedienen ze zich van zulke verfijnde touwtechnieken dat ze zich overal veilig en nagenoeg vrij kunnen bewegen, als eigentijdse Spidermans. Daarboven, in die wereld hoog boven de grond, hebben ze een verdwenen koninkrijk ontdekt: een uitzonderlijk en tot voor kort nooit onderzocht ecosysteem.

Mijn beukenboom had niets speciaals: de beklimming was niet bijzonder moeilijk en in de top wachtte me honing noch een biologische openbaring. Maar het was een plek geworden waar ik kon nadenken. Een nest. Ik was er erg op gesteld geraakt, en hij, nou ja, hij had geen notie van mijn bestaan. Ik was er vele keren in geklommen: bij het aanbreken van de dag, tijdens de schemering en op het stralende middaguur. Ik was er in de winter in geklommen, wanneer ik met mijn hand sneeuw van de takken moest vegen, het hout zo koud aanvoelde als steen en échte kraaiennesten zwart in de takken lagen van de bomen die er dichtbij stonden. Ik was er vroeg in de zomer in geklommen en had uitgekeken over het zinderende landschap, terwijl de hitte de lucht stolde en het lome geronk te horen was van een trekker er-

gens in de buurt. En ik was er tijdens een stortbui in geklommen, toen er zulke dikke waterstralen vielen dat je ze kon zien. In de boom klimmen was een manier om overzicht te krijgen, hoe beperkt ook; om neer te kijken op een stad waar ik meestal doorheen keek. De verademing van de verhevenheid. Bovenal was het een manier om tegenwicht te bieden aan het beslag dat de stad op me legde.

Iedereen die in een stad woont, kent het gevoel dat hij er te lang niet uit weg is geweest. Het benauwende perspectief dat de straten ons inprenten, het gevoel opgesloten te zitten, het verlangen naar oppervlakken die niet van glas, baksteen, beton of asfalt zijn. Ik woon in Cambridge, een stad in een van de meest intensief gecultiveerde en dichtstbevolkte gebieden ter wereld. Voor iemand die van bergen en buitenleven houdt, is het een rare plaats om te wonen. Cambridge ligt in uren gemeten waarschijnlijk ongeveer even ver van wat meestal de 'ongerepte natuur' wordt genoemd als welke andere stad in Europa ook. Ik ben me scherp van die afstand bewust. Maar er is veel goeds wat me hier houdt: mijn gezin, mijn werk, mijn liefde voor de stad zelf, de manier waarop het steen van de oude gebouwen het licht intensiveert. Ik woon al tien jaar met tussenpozen in Cambridge en denk dat dat nog jaren zo zal blijven. En zolang ik hier woon, weet ik dat ik naar ruig gebied zal blijven trekken.

Ik kan niet precies zeggen wanneer ik die liefde voor de ongerepte natuur heb opgevat, alleen maar dat het zo is en dat de behoefte eraan altijd sterk in me zal blijven leven. Elke keer wanneer ik als kind de woorden 'wilde natuur' las, riepen ze beelden bij me op van ver weg gelegen, uitgestrekte gebieden waar geen mens te bekennen viel. Afgelegen eilanden voor de kust in de Atlantische Oceaan. Grenzeloze bossen en blauwig licht over opgehoopte sneeuw vol wolvensporen. Door vorst verbrijzelde bergtoppen en keteldalen met peilloos diepe meren. En het droombeeld van een ruig gebied dat me was bijgebleven: ergens in

noordelijke streken, winters, uitgestrekt, afgelegen, onherbergzaam en zo woest dat het voor reizigers moeilijk begaanbaar was. Zo'n ongerept gebied betreden betekende voor mij dat je buiten de menselijke geschiedenis stapte.

Het beukenbos beantwoordde niet aan mijn behoefte aan ruigheid. Je kon het lawaai horen van de wegen in de buurt, evenals het geraas en het getoeter van treinen die westwaarts gingen. De omliggende akkers werden met kunstmest en bestrijdingsmiddelen besproeid om een maximale opbrengst te garanderen. En illegaal vuil werd bij voorkeur in heggen gestort. Van de ene dag op de andere doken er hopen rotzooi op: brokken baksteen, door vocht opgezwollen multiplex, flarden van kranten. Ik vond een keer een beha en een kanten broekje, die als overmaatse dode prooien van klauwieren aan de doorns hingen. Eerder een geval van illegale stort, dacht ik, dan een vlaag van passie in de berm, want wie bedreef de liefde nu in een meidoornhaag?

Weken vóór de harde wind opstak had ik het vertrouwde verlangen gevoeld eropuit te trekken, om voorbij de lijn te gaan tot waar de schaduw van de verbrandingsoven viel, voorbij de horizon van bedrijvigheid binnen de ringweg om de stad. En op die dag, daarboven in het kraaiennest, terwijl ik uitkeek over de wegen, het ziekenhuis en de akkers, en over de bossen die er opeengepakt tussen stonden, snakte ik er opeens naar Cambridge te verruilen voor een veraf gelegen plek waar het licht van de sterren helder scheen, waar de wind vanuit zesendertig richtingen tegen me aan kon waaien en waar de mens zo min mogelijk aanwezig was dan wel geheel ontbrak. Ver naar het noorden of naar het westen: want daar bestond de wildernis voor mijn gevoel nog, voor zover ze tenminste nog ergens bestond.

In Groot-Brittannië en Ierland is de wildernis keer op keer doodverklaard. 'Twee grote oorlogen verlangden een keurslijf en kregen het,' schreef E.M. Forster in 1964, 'de wetenschap heeft een handje geholpen en de vrije natuur van deze eilanden – het ging toch al nooit om grote gebieden – werd in een mum van tijd onder de voet gelopen, volgebouwd en in kaart gebracht. Vandaag de dag is er geen bos of berg meer waar je naar kunt ontsnappen, geen grot om in weg te kruipen, geen verlaten vallei.' Volgens Jonathan Raban is de wilde natuur al veel eerder ter ziele gegaan: in de jaren zestig van de negentiende eeuw was Groot-Brittannië 'zo dichtbevolkt, zo intensief ontgonnen, zo geïndustrialiseerd, zo verstedelijkt, dat je nergens meer echt alleen kon zijn of [...] avonturen kon beleven, behalve op zee'. John Fowles was onverbiddelijk toen hij in 1985 schreef: 'De keiharde realiteit is dat we op het treurige punt zijn aanbeland dat we een groot deel van ons oude landschap kwijtraken. We hebben onvoorstelbaar verschrikkelijke dingen met ons platteland uitgehaald. Alleen hier en daar langs onze kusten en op echt hoge heuvels en bergen is de eeuwenoude rijkdom van het natuurleven nog niet in gevaar.'

Vijf jaar later omschreef de Amerikaanse auteur William Least-Heat Moon Groot-Brittannië als 'een aangeharkte tuin van een speelgoedrijk waar bijna geen echte wildernis meer over is en de mensen er totaal geen herinnering meer aan hebben. Waar bos van natuur ontdane aanplant is. De Engelsen, de Europeanen, bevinden zich veel te ver van ongerepte gebieden. Dat is het verschil tussen hen en ons.' Steeds weer dezelfde klacht, dezelfde minachting.

Een overstelpende hoeveelheid hard bewijs ondersteunt deze necrologieën van de wildernis. Vooral in de afgelopen eeuw zijn het land en de zeeën van Groot-Brittannië en Ierland door rampspoed getroffen. De cijfers waarin de schade wordt uitgedrukt zijn bekend en worden vaak herhaald, tegenwoordig meer bij wijze van treurzang dan als protest. Tussen 1930 en 1990 werd

in Engeland meer dan de helft van de eeuwenoude bossen gekapt of vervangen door aanplant van naaldbomen. De helft van het aantal kilometers heg werd gerooid. Bijna alle weidegrond in het laagland werd omgeploegd, bebouwd of geasfalteerd. Driekwart van de heide veranderde in landbouwgrond of werd in cultuur gebracht. Overal in Groot-Brittannië en Ierland werden zeldzame voetpaden van kalksteen opgebroken en verkocht als stenen om rotstuintjes mee aan te leggen, veengrond die in duizenden jaren was ontstaan werd gedraineerd dan wel afgegraven. Tientallen dier- en plantensoorten verdwenen, terwijl de toestand van nog eens honderden soorten kritiek is.

In Groot-Brittannië wonen vandaag de dag drieënzestig miljoen mensen op 307.000 vierkante kilometer. Voor het overgrote deel is het gedaan met de afgelegenheid, en de belangrijkste oorzaken daarvan zijn de auto en de weg. Slechts een klein en steeds verder slinkend deel van het land bevindt zich tegenwoordig op meer dan acht kilometer van terrein dat voor gemotoriseerd verkeer toegankelijk is. Er rijden bijna dertig miljoen auto's in Groot-Brittannië, en alleen al op het hoofdeiland ligt 336.000 kilometer aan wegen. Zouden die tot één enkele, ononderbroken weg achter elkaar worden gelegd, dan zou je er bijna tot aan de maan over kunnen rijden. De wegen zelf zijn nieuwe mobiele beschavingen geworden: geschat wordt dat het aantal mensen dat zich tijdens het spitsuur in Groot-Brittannië en Ierland per auto verplaatst het inwonertal van het centrum van Londen overtreft.

De meest gebruikte kaart van Groot-Brittannië is de wegenatlas. Als je er een doorbladert, zie je dat er een net van wegen en autosnelwegen over het land ligt. Op grond van zo'n kaart krijg je de indruk dat er een web van wegen door het landschap is geweven dat zo dicht is dat asfalt en benzine er de belangrijkste elementen van vormen.

Kijk je naar een wegenkaart, dan zie je ook dat er iets aan ontbreekt. Natuurgebieden staan niet langer aangegeven. Bergen,

grotten, steile rotsen, bossen, hei, rivierdalen en moerassen zijn er vrijwel allemaal uit verdwenen. Als ze er al opstaan, is het in de vorm van achtergrondarceringen of algemene symbolen. Meestal zijn ze simpelweg vervaagd, als oude inkt – het zijn de verdrongen herinneringen van een archipel uit een ver verleden.

Het land zelf laat het natuurlijk koud hoe het wordt weergegeven. Het maakt het niet uit hoe het wordt afgebeeld en door wie. Maar de manier waarop kaarten de informatie over een landschap organiseren heeft grote invloed. Ze schiften de opvallende kenmerken en brengen er een rangorde in aan, dus hoe men een landschap waarneemt en ermee omgaat wordt vanaf het allereerste begin gestuurd.

Soms duurt het lang en kost het veel moeite een vooroordeel ongedaan te maken dat door een invloedrijke kaart in de hand is gewerkt. Slechts weinig kaarten vertekenen de verbeelding zo sterk als de wegenatlas. De eerste wegenatlas van Groot-Brittannië werd in 1675 vervaardigd door John Ogilby. Het werk bestond uit zes delen en pretendeerde de enige 'Ichnografische en Historische Beschrijving van Alle Hoofdwegen in Engeland en Wales' te zijn. Uit de kaarten van Ogilby sprak een gewetensvolle aandacht voor de details van het landschap: ze beeldden niet alleen de wegen af, maar ook de heuvels, rivieren en bossen waar de wegen langs, omheen, door en overheen liepen.

In de eeuwen na Ogilby's innovatie is de wegenatlas steeds invloedrijker geworden en heeft hij een steeds grotere verspreiding gekregen. In Groot-Brittannië en Ierland worden er elk jaar meer dan een miljoen verkocht; men denkt dat er twintig miljoen in omloop zijn. Het is duidelijk waar de prioriteiten van de moderne wegenatlas liggen. Het is een door computers aan de hand van satellietfoto's getekende kaart met alleen maar oog voor vervoer en verplaatsing. Hij zet ons ertoe aan het land slechts te beschouwen als een geheel waarbinnen gemotoriseerd vervoer plaatsvindt. Wie hem leest wordt weggevoerd uit de natuurlijke wereld.

Als ik aan zo'n kaart denk – als ik mezelf *in* zo'n kaart voorstel – zie ik het landschap in grofkorrelige stukjes film van een beveiligingscamera, in beelden die doelgerichtheid, eindbestemming en beweging uitdrukken: remlichten in de schemering, de hete adem van uitlaten. De wegenatlas maakt het eenvoudig om de fysieke aanwezigheid van een gebied te negeren, te vergeten dat de landen die we Engeland, Ierland, Schotland en Wales noemen bestaan uit meer dan vijfduizend eilanden, vijfhonderd bergen en driehonderd rivieren. Hij ontkent het idee dat die landen, lang voordat het politieke, culturele en economische eenheden werden, gebieden waren van steen, hout en water.



Enige tijd nadat het hard was gaan waaien kreeg ik een idee. Waarom zou ik niet een paar tochten gaan maken om op zoek te gaan naar enkele van de ongerepte gebieden die er nog in Groot-Brittannië en Ierland waren? Ik geloofde niet in de necrologieën van de wildernis, of wilde er niet in geloven. Ze leken me voorbarig, gevaarlijk zelfs. Net als rouwen om iemand die nog niet dood is, leken ze me te duiden op een ongepast verlangen naar het einde, een toegeven aan machteloosheid. De teloorgang van de vrije natuur van Groot-Brittannië en Ierland viel niet te ontkennen, en de omvang en de hevigheid van de bedreigingen – vervuiling, klimaatverandering – schenen groter dan ooit. Maar ik wist dat de wildernis niet geheel en al was verdwenen.

Ik begon plannen voor mijn tochten te maken. Ik schreef vrienden om hun te vragen waar ze naartoe gingen als ze naar de wilde natuur trokken en wanneer ze dat deden. 'Het centrum van Birmingham op vrijdagavond, kort na sluitingstijd,' antwoordde een van hen. Een ander vertelde me van de Grind of Navir op de Shetland-eilanden, waar tijdens springtij golven van een meter of dertig rotsblokken honderden meters landinwaarts slingeren.

Toen belde mijn vriend Roger Deakin om me Breachan's Cave aan de verlaten noordwestkust van Jura aan te bevelen, plus een schiereiland in Loch Awe in de zuidelijke Schotse Hooglanden, waar roeken aanlokkelijk in de kasteelruïne rondspookten en waar hij, zo zei hij, had genoten van een verkwikkende aanvaring met de beheerder van een landgoed. Maar als ik nou eens langskwam, stelde hij voor, dan konden we het er uitgebreid over hebben.

Je kon met niemand beter over de vrije natuur praten dan met Roger. Als lid en medeoprichter van milieuorganisatie Friends of the Earth was hij zijn leven lang gefascineerd door natuur en landschap, een fascinatie die eind jaren negentig een hoogtepunt had bereikt toen hij zwemmend door Groot-Brittannië trok. In de loop van enkele maanden zwom Roger in tientallen rivieren, meren, *lynns* – watertjes waar watervallen in storten –, *lochs* en zeeën in en om Engeland, Wales en Schotland. Zijn doel was een 'kikkerperspectief' op het land te ontwikkelen, zoals hij het noemde, om zich onder te dompelen in een ongewoon element en het land vanuit een ongewoon gezichtspunt te bekijken. Het boek waarin hij zijn reis beschreef, *Waterlog*, was een klassieker: een grappig, lyrisch reisverhaal dat tegelijk een pleidooi was voor de ongerepte wateren die er nog waren, en een treurdicht voor wat was verdwenen. Ook klonk zijn persoonlijkheid erin door: vitaal, wijdlopig, gepassioneerd. 'Hij is begin zestig,' zei een wederzijdse vriend een keer tegen me, 'maar hij heeft nog steeds de energie van een jonge vos.'

Roger en ik hadden elkaar een paar jaar eerder leren kennen en waren met elkaar in contact gekomen dankzij een gedeelde liefde voor de ongerepte natuur. Ik had een boek over bergen geschreven, hij een over rivieren en meren. Al was hij ruim twee keer zo oud als ik, we werden al snel goede vrienden. Toen mijn dochter Lily werd geboren, nam hij de rol van oudoom op zich. Voor haar eerste verjaardag gaf hij haar een houten stoommachi-

ne, ingepakt in platanenbladeren en dichtgebonden met gras. Nog voor ze voor het eerst in zijn woest woekerende huis kwam, zei hij dat hij nóg een cadeau voor haar had gemaakt. Het bleek een doolhof van bladeren te zijn: duizenden felgele moerbeibladeren, bijeengeharkt in de vorm van een labyrint op Lily-formaat.

Op een heldere dag, ongeveer een week na ons telefoongesprek, reed ik dan ook naar Mellis Common in Suffolk om Roger op te zoeken, waar ik afsloeg bij de dikke, omgevallen en opnieuw uitgelopen wilgenstomp die het begin markeerde van de landweg naar zijn boerderij.

Roger woonde in het vreemdste huis dat ik kende. In 1969, toen hij zesentwintig was, had hij de vervallen overblijfselen van een hofstede uit de tijd van Elizabeth I gekocht, plus vijf hectare omliggende weidegrond. Afgezien van een door een bron gevoede slotgracht en een reusachtige schouw was er nog maar weinig van het oorspronkelijk zestiende-eeuwse bouwsel over. En dus rolde hij zijn slaapzak uit in de schouw: zijn tijdelijke woning zolang hij het huis om zich heen optrok.

Walnut Tree Farm, zoals Roger het doopte, bestond grotendeels uit hout. Het skelet was van eiken-, kastanje- en essenhout, en wel driehonderd balken voorkwamen dat het dak en de verdiepingen naar beneden stortten. Stond er een zware oosterstorm, dan kraakten en kreunden de balken met een geluid 'als van een schip in noodweer', zoals hij het ooit had geformuleerd, 'of van een zwemmende walvis'. Als er één gebouw op een levend wezen leek, dan was het dit wel. Hij liet de deuren en de ramen open staan om lucht en dieren vrije toegang te verschaffen. Bladeren waaiden met vlagen de ene deur in en de andere weer uit, en vleermuizen fladderden door de ramen naar binnen en naar buiten, zodat het huis haast leek te ademen. In elke hoek hadden spinnen zijden slingers en tressen opgehangen. Zwaluwen nestelden in de hoofdschoorsteen en spreeuwen in het rieten dak.